

СЕРІЯ «КОРОТКІ ІСТОРІЇ»

ДЕВІД КРИСТАЛ

КОРОТКІ ІСТОРІЇ ПРО МОВУ

*Переклала з англійської
Зорина Тіммерман*

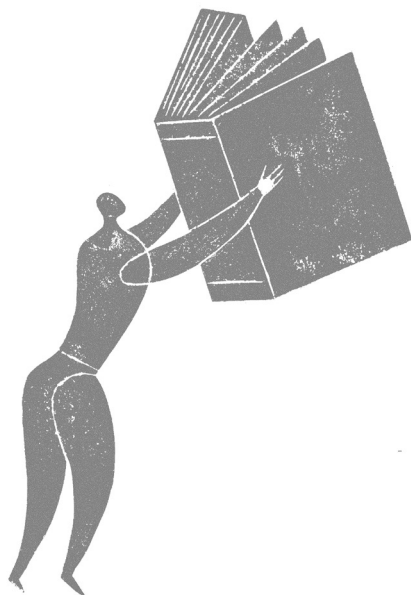
«НАШ ФОРМАТ» · КИЇВ · 2025

[Почитати опис, рецензію і купити можна на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

Зміст

<i>Розділ 1</i>	Як розмовляють з малюками	7
<i>Розділ 2</i>	Від крику до слів	12
<i>Розділ 3</i>	Вчимося розуміти	20
<i>Розділ 4</i>	Створюємо вібрації	27
<i>Розділ 5</i>	Вимовляємо звуки	34
<i>Розділ 6</i>	Відкриваємо для себе граматику	40
<i>Розділ 7</i>	Як вести розмову	47
<i>Розділ 8</i>	Вчимося читати й писати	52
<i>Розділ 9</i>	Труднощі правопису	59
<i>Розділ 10</i>	Варіації на тему правопису	66
<i>Розділ 11</i>	Варіації на тему граматики	74
<i>Розділ 12</i>	Акценти і діалекти	81
<i>Розділ 13</i>	Що значить бути білінгвом	88
<i>Розділ 14</i>	Мови світу	95
<i>Розділ 15</i>	Як виникло мовлення	104
<i>Розділ 16</i>	Як виникло письмо	109
<i>Розділ 17</i>	Сучасне письмо	116
<i>Розділ 18</i>	Жестова мова	124
<i>Розділ 19</i>	Порівнюємо мови	130
<i>Розділ 20</i>	Мови, що вимирають	137
<i>Розділ 21</i>	Мовні зміни	143
<i>Розділ 22</i>	Варіативність мови	150
<i>Розділ 23</i>	Як працює мова	157
<i>Розділ 24</i>	Сленг	164

<i>Розділ 25</i>	Словники	171
<i>Розділ 26</i>	Етимологія	177
<i>Розділ 27</i>	Топоніми	183
<i>Розділ 28</i>	Антропоніми	191
<i>Розділ 29</i>	Електронна революція	198
<i>Розділ 30</i>	Текстові повідомлення	205
<i>Розділ 31</i>	Мова як гра	213
<i>Розділ 32</i>	Навіщо використовувати мову?	220
<i>Розділ 33</i>	Мова для почуттів	228
<i>Розділ 34</i>	Політкоректність	234
<i>Розділ 35</i>	Мова в літературі	240
<i>Розділ 36</i>	Як виробити стиль	247
<i>Розділ 37</i>	Мова як складна система	253
<i>Розділ 38</i>	Лінгвістика	259
<i>Розділ 39</i>	Прикладна лінгвістика	264
<i>Розділ 40</i>	<i>Ваш мовний світ</i>	270

Розділ 1

Як розмовляють з малюками

Нколи ми виробляємо з мовою всілякі кумедні речі. Найкумедніше трапляється, коли ми опиняємося перед новонародженою дитинкою. Що ж ми робимо?

Говоримо до неї.

Ми можемо сказати «Привіт», або «Як тебе звати?», або «Яке ж гарненьке!» тощо.

Чому ми це робимо? Немовля, звісно, розмовляти ще не навчилося. Воно ніяк не здатне зрозуміти бодай слово зі сказаного. Але ми однак говоримо так, ніби воно нас розуміє.

Мами немовлят зазвичай першими починають з ними такі бесіди. Ось реальний приклад, аудіозапис буквально через лічені хвилини після народження дитини:

Ой ти ж моє гарнунє, гарнунє моє, гарнунє, таке вже гарнунє...
привіт-привіт... а хто ж тут такий гарний!..

І так тривало ще досить довго, і весь цей час мама голубила своє новонароджене щастя. Немовля тим часом і бровою не вело. Воно перестало плакати й заплющило оченята. Може, навіть

заснуло. Але матері було однаково. На неї — нуль уваги, а вона знай собі говорить.

Та ще й як кумедно говорити. Не так-то вже й легко записати її інтонацію, але звучало приблизно якимось так:

О
о
о
ой
ти ж моє гарнющє,
гарнющє моє,
гарнющє,
таке вже гарнющє...

Заводила речення вона на дуже високій ноті, а тоді голос опускався геть низько — так, ніби вона співала. На слові «привіт» голос знову злітав догори, і слово розтягувалося: «приві-і-i-i-i-i-i-i-it». «А хто ж тут такий гарний» теж виводилося високим тоном, ніби мати ставила запитання.

Ще одне, чого не можна побачити із цього запису: промовляючи, вона округлювала уста, випинала їх трубочкою, ніби збиралася когось поцілувати. Якщо ми скажемо щось — та хоча б «А хто ж тут у нас такий гарнуній?» — і водночас щосили випинатимемо губи трубочкою, то звучатиме це як лебедіння. Саме так це й називають.

Оце округлювання губ — важлива риса такого лебедіння до дитини. Те саме можна сказати і про перепади мелодії голосу. Ще одна особливість «розмови» матері з немовлям — вона раз за разом повторює те саме:

Ой ти ж моє гарнiонє, гарнiонє моє, гарнiонє, таке вже гарнiонє...

Це не дуже звичайна річ. Уявіть, що ви підійшли до когось і тричі підряд повторили те саме. Ми ж не кажемо приятелю, якого зустріли на вулиці:

Привіт, Джоне, привіт, Джоне, привіт, Джоне. Ти в магазин? Ти в магазин? Ти в магазин?

Нас би, напевно, відразу забрали люди в білих халатах. Але до немовлят ми говоримо саме так, і нікому це не видається дивним, анітрохи.

Чому мати так говорила? Чому багато хто теж так говорить?

Подивімося спочатку на ситуацію з погляду мами. Вона так любить своє малятко і так хоче йому про це розповісти. Але є ще дещо: вона хоче, щоб дитинка відповіла їй тим самим. На жаль, немовля ще не вміє розмовляти. А може, думає вона собі, якщо я зроблю так, щоб малеча на мене просто подивилася, побачила мене вперше... якщо я зумію привернути до себе її увагу, то?..

Ми ніколи не привернемо нічиєї уваги, якщо будемо сидіти мовчки або казати щось звичайне. Натомість ми можемо гукнути або ж і свиснути. Ми кажемо щось інше, щось помітне: «Агов, Фредді! Чуєш? Еге-гей!». Замисліться на хвилику над отим «Еге-гей!». Що за чудернацький звук! Але ми чуємо, як люди щось таке вигукують, коли хочуть, щоб їх помітили з іншого боку вулиці.

А коли ми хочемо привернути увагу немовляти, то видаємо вже інші звуки. Нас не зауважать, якщо ми казатимемо звичні речі у звичний спосіб. Я прослухав чимало записів розмов із новонародженими, і ніхто ніколи не говорить із ними ось так, діловим тоном:

Доброго ранку, я твоя мама. Це лікарня. Отам акушерка. Ось ліжко. Тебе звати Мері...

Так ми можемо звертатися хіба до трохи старших діток. Така розмова вже діловитіша, інформативніша, звучить більше по-вчительському. Так розмовляють із дворічками. «Обережно, це гарячий кран, а це холодний...» А до новонароджених ми так не говоримо.

А тепер подумаймо про це з погляду новонародженого. Ось ти щойно з'явився на світ, і навколо відбувається стільки всього різного. Народження теж процедура не з найприємніших, і ти вже добряче попоплакав. Але тепер ніби все вже владналося. Тобі тепло, затишно, і хтось до тебе говорить — всілякі нісенітниці, ну то й що? Чи не варто поглянути, хто це? Якщо ти почувеш «Це лікарня. Отам акушерка. Ось ліжка», сказане буденним, рівним тоном, то цілком можеш подумати, що цей новий світ нудний до смерті, тож краще вже було б повернутися туди, звідки ти прийшов. Але якщо пролунає «Ой ти ж моє гарнйоне», мелодійно проспіване з високої ноти до низької, та ще й кілька разів повторене, то, хтозна, може, цей новий світ усе-таки буде цікавим! Може, варто розплющити очі й подивитися: ого, які цікаві вуста! То хто ж це? Гм, а вона мила!

Лебедіння — один зі способів для матері та інших людей створити міцний зв'язок із дитям. І воно закладає підвалини для розвитку мови. Промовляючи так до немовлят, ми несвідомо починаємо навчати їх рідної мови — чи мов, якщо дитина народилася в сім'ї, де розмовляють більше ніж однією мовою. Повторюючи речення і привертаючи до них увагу, ми запускаємо процес вивчення мови. Починаючи вивчати іноземну мову, людина знає, що їй потрібно, аби вимовити перші слова. Їй потрібно почути, як вони вимовляються, раз за разом, голосно й чітко. І вимовити їх має хтось, хто на цьому знається. Те саме і з немовлятами. Якщо вони чують ті самі звуки, слова і словосполучення раз за разом, то незабаром навчатися їм мови.

Але як швидко настає оце «незабаром»? Скільки часу потрібно немовлятам, щоб навчитися говорити? І що саме з рідної мови вони засвоять найперше?

Немовлята, папуги і ґулі

Ми можемо лебедіти до немовлят. Але бувають іще два випадки, коли ми вдаємося до лебедіння.

Один із них — коли ми говоримо до тварин. Якщо уважно послухаємо, як хтось розмовляє з домашніми улюбленцями, то це дуже

нагадає нам «розмови» з немовлятами. А часом це може видатися ще дивнішим. Люди ж навіть не усвідомлюють, що таке витворяють. Колись я записав, як моя мама розмовляла з папужкою, а тоді дав їй прослухати запис. Вона ніяк не могла повірити, що її голос може так чудернацько звучати. Але папужка так не вважав.

А який же інший випадок? Це коли ми дражнимо друзів і поводимося з ними як із малюками. Уявіть собі: ви набили ґулю й хочете, щоб друг вам поспівчував. Але той вважає, що ви здійняли бучу на рівному місці. Ви йому показуєте забите місце: «Поглянь, отут бо-лить». А він вам: «Ой-ой-ой, мамина бубоцька злобила собі вавоць-ку!». Ясна річ, після цього він може перестати бути вашим другом!

Розділ 2

Від крику до слів

Дуже цікаво слухати немовлят у перший рік життя й намагатися зрозуміти, що ж вони кажуть. Так можна багато дізнатися про мову.

І перше, що ми помічаємо, слухаючи їх у дуже ранньому віці — скажімо, близько місяця, — це те, що звуки, які вони видають, геть не схожі на мову. Немовлята не говорять. Вони просто подають голос, користуються ним, щоб повідомити про якісь найелементарніші потреби.

Переважно ми називаємо це просто «криком». Але ці крики не всі однакові. Якщо немовля голодне, крик голоду інколи може звучати якимось так:

у у у у
а а а а
а а а а
а а а а

Кожне «уа» досить коротке, відділене від наступного невеличкою паузою.

Якщо ж у дитини щось болить, різницю чути відразу.

Тепер плач лунає якось так:

```

у
а
  а    у
    а    а
      а    а    у
        а    а    а    у
          а    а    а    а
            а    а    а    а

```

Крик болю починається на високій ноті й дуже гучно, наступний крик уже трохи коротший і нижчий, а подальші ще коротші й починаються ще нижче. Якщо дитину взяти на руки і приголубити, плач ущухне. Якщо ні, все повторюється знову, аж поки хтось підійде й заспокоїть її.

А якщо малюк задоволений? Тоді чуємо гортанні звуки, тихіші й спокійніші, більше схожі на булькання. Їх інколи називають «криками задоволення».

Але от питання. Якби ми не бачили дитину, а тільки чули її плач, то чи могли б визначити, яку мову вона «вчить»? Англійською, французькою чи китайською звучать її крики? Відповідь — ні. У цьому віці діти в усьому світі звучать однаково. Науковці довели це експериментально. Вони записували крики голоду, болю й задоволення немовлят у різних частинах світу, перемішували ці записи і просили слухачів розсортувати їх. «Чи можна визначити, де англійське немовля?» Ні. «А французьке?» Ні. «А китайське?» Ні. Це неможливо.

Але вже за рік ті самі немовлята звучатимуть чітко англійською, французькою чи китайською. До того часу вони вже навіть братимуться вимовляти окремі слова. То коли ж ми починаємо чути звуки рідної мови в дитячому лепеті? Простежмо за немовлям у перший рік життя — і побачимо.

Приблизно до трьох місяців ми не помітимо особливих змін у дитячих криках. А потім почнемо чути щось новеньке. Ми це ще й побачимо. Побачимо, як немовля ворушить вустами й подає

водночас голос, і лунають звуки, що трішки нагадують «у-у-у-у» або ж «бр-р-р» (ми робимо так губами, коли нам холодно). Гортанне булькання також стає трішки чіткішим і контрольованішим. Ці звуки неможливо записати літерами абетки, але часто схоже на те, ніби немовля каже «ку-у-у» або «гу-у-у», тому цей етап зазвичай називають «агуканням». Це чудовий етап. Уперше виникає враження, що немовля намагається нам щось сказати.

Чи існує така штука, як агукання англійською, агукання французькою чи агукання китайською? Ні. Тримісячні немовлята з різного мовного оточення звучать однаковісінько.

Прокрутіть ще на три місяці вперед. Тепер немовлята випробовують звуки «на смак» набагато самостійніше. Ми чуємо звуки, які нам видаються знайомими. Деякі дуже нагадують звуки мови оточення, у якому зростає малюк. Зокрема, він може міцно стиснути вуста, тоді різко відпустити, і з них виривається якесь «ба», «па» або «ма». Це приємне відчуття, та й звучить гарно, можна повторити декілька разів поспіль. Якщо ми вимовимо ці звуки кілька разів — «ба-ба-ба», «па-па-па», «ма-ма-ма», — то «заговоримо» по-немовлячому, як піврічна дитина. Цей етап називається «лепетання».

Лепет немовлят — стадія, яка триває приблизно від шести-місячного до дев'ятимісячного віку. У цей період малюки випробовують чимало різних звуків. Можна почути «на-на-на» і «да-да-да», а також «бу-бу-бу», «де-де-де» та інші комбінації. Це дуже важливий етап у розвитку мовлення. Діти ніби тренуються. Можна навіть уявити, що вони в цей час думають: «А що як висунути язика чимдалі вперед і вгору та трохи ним посовати туди-сюди? Гм, звучить прикольно. А якщо добряче поплямкати губами? Бімба!».

Далі вони помічають, що деякі з цих звуків дуже тішать дорослих: «Оте губами, коли виходить “ма-ма-ма-ма”, дуже приємне красунечці, яка мене годує. А “та-та-та-та”, схоже, правило враження на здорованя з грубим голосом, у якого так добре погуцатися на коліні. Ще цікавіше, що коли я так роблю, вони повторюють за мною. Гра просто супер, будемо гратися ще!».

Не дивно, що батьки так тішаться. У багатьох мовах «ма-ма-ма» нагадує слово «мама», а «та-та-та» — «тато». Тож, природно, батькам здається, що дитина нарешті заговорила до них. Але це не так. На цьому етапі немовлята й гадки не мають про те, що кажуть. Вони просто граються зі звуками. Якщо деякі з них і нагадують справжні слова, це просто збіг. Мине ще не один місяць, коли немовля з англomовного середовища нарешті усвідомить, що «ма-ма» має якесь значення.

Звідки ми знаємо, що дитина поняття не має про те, що вимовляє? Бо чуємо те саме «ма-ма-ма» у найрізноманітніших ситуаціях — є мама поруч чи немає. Уявіть: ми вивчили слово з іноземної мови, наприклад французької, — скажімо, слово *porte*, «двері». Але якщо вимовлятимемо *porte* щоразу, коли будемо бачити кішку, яблуко чи ліжку, люди швидко дійдуть висновку, що ми й не здогадуємося, що саме означає це слово. Ця думка зміниться лише тоді, коли ми промовлятимемо це слово щоразу, побачивши двері. Те саме з немовлятами. Настане момент, коли вони зрозуміють, що варто сказати «мама», коли треба говорити про маму чи покликати її. У пів року цієї стадії малюки ще не досягли.

Прокрутіть ще на три місяці вперед. Тут уже відбувається дещо дуже важливе. Розповідаючи про лепетання, я не згадав таке: лепет немовлят — це довільні поєднання звуків, вони не мають чіткого оформлення. Але вже близько дев'яти місяців ми вперше починаємо чути комбінації на зразок «ба-ба», які вже *мають* форму. Вони починають звучати як справжні слова. Як немовлятам це вдається?

Бо вони почали опановувати дві з найважливіших рис мовлення. Одна з них — це ритм, інша — інтонація. Про інтонацію я поговорю трішки згодом. Ритм — це «пульс» мови. В англійській і не тільки ми почуємо цей пульс, якщо, промовляючи речення вголос, щоразу на наголошеному складі плескатимемо в долоні. У реченні «Здається, час іти додому» наголос падає на «-єть-», «час», «-ти» і «-дом-». І ритм цілого речення такий: «та-ДАМ-та-ДАМ-та-ДАМ-та-ДАМ-та».

Такий ритм притаманний і англійській мові. Наприклад, він часто трапляється в поезії. Ритм поширений у дитячих віршиках, як-от у цьому:

Хвалився кіт,
Що він убрид
Дніпро перебрєде.

Платон Воронько

А в англійських віршиках часто чуємо «та-ДАМ-та-ДАМ-та-ДАМ» (двічі). А ще це улюблений віршований розмір Вільяма Шекспіра. Якщо сходити на якусь його п'єсу, то в мовленні персонажів лунатиме переважно саме такий ритм.

Але цей ритм ми почуємо не в кожній мові. Французи так не говорять. У їхньому мовленні ритм більше нагадує «РАТ-а-ТАТ-а-ТАТ-а-ТАТ». І китайці теж так не говорять. Англійцям мовлення китайців часто нагадує щось наспівне.

Тож ближче до дев'яти місяців немовлята починають додавати у своє лепетання певний ритм, що відбиває ритм мови їхнього оточення. Лепет англійських немовлят починає нагадувати «та-ДАМ-та-ДАМ», французьких — «РАТ-а-ТАТ-а-ТАТ», а китайські немовлята починають виводити свої «наспіви». Звісно, жодне з їхніх «висловлювань» ще не може бути дуже довгим. Ці малюки не кажуть мамі «Здається, час іти додому», не розказують віршики про хвалька-кота. Але вони вже пробують «на смак» крихітні висловлювання, як-от «ма-ма» чи «та-та», і це нагадує справжні слова. Ці висловлювання ще не мають чіткого значення, але вимовляються дедалі впевненіше й послідовніше. У нас виникає відчуття, що до справжнього мовлення лишилося ще якихось кілька кроків.

Це відчуття посилює ще одна риса мовлення, про яку я нещодавно згадував: інтонація. Інтонація — це мелодія, музика мови. Це те, як голос підіймається й падає, коли ми говоримо. Як можна сказати комусь, що йде дощ?

О, дощ іде.

Ми *розповідаємо* про це іншій людині, тож надаємо висловлюванню «розповідної» мелодії. Висота тону голосу знижується: він звучить так, ніби ми знаємо, про що кажемо. Ми висловлюємо *твердження*. А тепер уявіть, що ми *не* знаємо, йде дощ чи ні. Можливо, йде — тож ми хочемо попросити когось перевірити. Можемо використати ті самі слова, але зверніть увагу, цього разу там є знак питання:

О, дощ іде?

Тепер ми *запитуємо*, тож надаємо висловлюванню «запитальної» мелодії. Висота тону голосу наростає: він звучить так, ніби ми ставимо запитання.

Тож тепер я можу відповісти на питання, поставлене в кінці розділу 1. То які елементи рідної мови діти засвоюють насамперед? Відповідь: ритм та інтонацію. Якщо перемішати аудіо-записи дев'ятимісячних англійців, французів та китайців і попросити слухачів ідентифікувати рідну мову цих малюків, то це вже можна буде зробити. Діти з англомовного оточення починають звучати по-англійськи, діти з франкомовного оточення починають звучати по-французьки, а діти, які навколо себе чують китайську мову, — по-китайськи. Ми чуємо характерні для цих мов ритм та інтонацію.

Приблизно до першого дня народження малюки зазвичай уже починають засвоювати інтонаційні моделі й використовувати їх, щоб висловити різні поняття. В одній давній пісні співається: «Важить не те, що ти кажеш, а *як* ти це кажеш». Це залишається з нами на все життя. Ми часто думаємо: «Річ не в тому, що він сказав; мене бісить те, *як* він це сказав». Як ми побачимо в одному з наступних розділів, тон голосу — це дуже важливий спосіб передати значення. І вже приблизно в рік немовлята починають використовувати різні тони голосу.

У мене є запис однієї моєї дитини приблизно цього віку. Син почув кроки за вікном і сказав «тата» з висхідною, запитальною інтонацією, що означало: «Це тато?». Коли я увійшов до кімнати, він сказав «тата» із сильним низхідним тоном, що означало

«Так, це *точно* тато». А тоді простягнув до мене рученята і вимовив «тата» з прохальною інтонацією, що означало: «Тату, візьми мене на руки». Пізніше, коли він вже навчиться складати слова в речення, то зможе сказати, як і належить: «Це тато?», «Так, це справді тато», «Тату, на ручки!». Запитання, твердження й наказ. Але у рік він іще не вмів нанизувати слова одне за одним, тому що знав лише одне: «тата».

Коли ж він навчився казати «тата»? Коли діти вчаться говорити своє чарівне «перше слово»? І коли вони починають нанизувати слова одне за одним, творячи з них речення? Це вже наступний етап у дивовижному процесі засвоєння мови.

Слухаємо ще до народження

Діти чують звуки ще в материнській утробі, до народження. Зазвичай для того, щоб з мікроскопічного згустку клітин на світ з'явилася дитина, потрібно дев'ять місяців. І вже за шість місяців перебування в материнському лоні повністю формуються її вушка й усі нейронні зв'язки в мозку, необхідні для того, щоб чути. Тож дитина може чути різноманітні звуки й шуми, що її оточують.

Звідки ми знаємо, що може почути дитина в утробі? Інколи лікарям доводиться вводити в матку зонд, щоб проконтролювати розвиток плода. Дуже просто разом із цим помістити ще й крихітний мікрофончик і почати слухати. Так можна дізнатися, що чує ще ненароджена дитина.

І що ж вона чує? Як б'ється мамине серце. Як шумить кров у венях. Як бурчить у животі. А ще — мамин голос. Коли вона говорить, дитина чує її голос приглушено, як ми чуємо голоси, заткнувши вуха пальцями. Коли так зробити і попросити когось до нас заговорити, голос звучатиме притлумлено, ніби здалеку. Можливо, ми не розберемо всіх слів, але точно почуємо ритм та інтонацію. Діти тренуються сприймати на слух ці риси мовлення ще до народження. Можливо, саме тому це найперше, що вони опановують у мові.

Коли дитина народилася, можна провести ще один цікавий дослід. Вчені надівали на новонародженого малюка навушники і програвали серію звуків: собачий гавкіт, чоловічий голос, жіночий голос,

голос матері. Дитині давали соску, під'єднану до лічильника. Немовля смочче соску в постійному темпі. Коли воно чує гавкіт, чоловічий та жіночий голоси, смоктання трішки пришвидшується, а тоді сповільнюється. Та коли воно чує голос матері, то починає смоктати як навіжене! Воно впізнало маму.

Такий дослід можна проводити, коли новонародженому лише декілька годин. Немовлятам не треба чекати, щоб навчитися впізнавати материнський голос. Вони вже його знають.

